

висновок, що такий настрої був притаманий усій європейській літературі і, відповідно, зачепив і Україну.

Криза в українській літературі повоєнного періоду була викликана передусім конфліктом

між відголосками українського національно-культурного відродження й встановленням тоталітарного режиму. Цей зовні невидимий конфлікт врешті-решт мав перерости у відкриту боротьбу, що і відбулося в середині 20-х років в Україні.

¹Сфремов С. Історія українського письменства. – Нью-Йорк, 1988. – С.339.

²Добренко Е. Метафора влади. Література сталинської епохи в історическом освещении. – Мюнхен, 1993. – С.17.

³ Антоненко-Давидович Б. Здалека й зблизька. – К., 1968. – С.209.

⁴Там само. – С.68.

⁵Корсунська Б. Масова революційна поезія Жовтня. – К., 1960. – С.16.

⁶Антоненко-Давидович Б. Здалека й зблизька. – К., 1968. – С.181.

⁷Радянський культурний фронт //Література. Наука. Мистецтво. 1923. – №9 (12 грудня).

⁸ На фронті культури //Література. Наука. Мистецтво. – 1923. – №10. (9 грудня)

⁹Божко С. До питання про Жовтневий блок в літературі та взаємини між Плугом та Гартом // Література. Наука. Мистецтво. – 1923. - №8. (2 грудня).

¹⁰Блок-Нот “ЛНМ” //Література. Наука. Мистецтво. – 1923. – №8. (2 грудня).

¹¹Добренко Е. Формовка советского читателя. – СПб., – 1997. – С.49.

¹²Червоний декламатор. – Харків, 1923. – С.6.

¹³Агеева В. “Зайві люди” у прозі М. Хвильового // Слово і час. – 1990. – №10. – С.3.

¹⁴Черниш Г. Міф про Михайля Семенка чи міф про Лео Крігера // Прапор. – 1988. – №6. – С.78.

¹⁵Христовий П. Соціальні мотиви в творчості М.Хвильового. //Червоний шлях. – 1924 – №4 –5. – С.263.

¹⁶Агеева В. Вказ. праця. – С.4.

Євген НАЗАР'ЄВ
Маріуполь

ПРО ПИТАННЯ ПРОТОГЕНЕЗУ ГРЕКІВ УКРАЇНИ

Для історичної, етнологічної науки є важливим відтворення історії, походження етнічних спільнот України загалом і окремих її регіонів на підставі комплексних досліджень. З'ясування головних етапів формування окремих етнічних спільнот на території України важливе не лише з позиції правильного висвітлення проблем етнічної історії етнікосів України, але й для розуміння етнополітичних моментів у сучасних національних процесах. Суттєвим вбачаємо також інше. Копітке вивчення етнічної своєрідності населення України, складає основні компоненти кожного історико-етнографічного дослідження. Водночас, незважаючи на велике значення окресленого кола проблем, вони дотепер вивчені недостатньо.

З огляду на ці причини, вчені, намагаючись заповнити відомі прогалини в знаннях,

продовжують займатися вивченням національних меншин нашої держави. Греки України у поле зору дослідників потрапили давно. Інтерес до грецької діаспори особливо активізувався в останнє десятиріччя, що пов'язується з новою внутрішньою етнополітикою уряду України. У період, коли були створені умови для якісної зміни у національній свідомості людей, з'явилися роботи В.Наулка¹, В.Борисенко², Н.Терентьевої³, Л.Якубової⁴, М.Араджіоні⁵ та ін. Греків України досліджують також греки метрополії. Однак, існує певна різниця в підході до висвітлення етнічної історії греків Українського Приазов'я серед українських та грецьких дослідників. Дослідники обох країн (України та Греції) сприйняли уведення до наукового обігу терміну “маріупольські греки”. Термін існує мало не з часу пере-

селення греків-християн з Криму на береги Азовського моря в 1778-му році. Розбіжність у поглядах представників двох наукових світів полягає в тому, що вони неоднаково ставляться до факту розподілення “маріупольських греків” на субетнічні групи. Понад два століття не зникло уявлення про те, що грецьке населення Північного Приазов’я у мовному відношенні неоднорідне. Половина “маріупольських греків” спілкується на своєрідних діалектах, які іноді виокремлюють у самостійну мову – румейську, близькоспоріднену новогрецькій мові індоєвропейської сім’ї мов. Термін “румейська мова” походить від самоназви цієї половини “маріупольських греків” – “румей” (множина). Лінгвісти називають румеїв еллінофонами. Друга гілка “маріупольських греків” – самоназва “уруми” (множина) – користується діалектами, що відносяться до огузосельджукської підгрупи огузької тюркської мовної групи. Урумів лінгвісти називають тюркофонами, туркофонами, татарофонами. До сьогодні залишається відкритим питання, користуються румеї та уруми діалектами чи мовами? Існує думка, що діалекти урумів теж слід виокремити в самостійну мову. Академік В.Виноградов слушно зауважував, що іноді діалекти різняться між собою “настільки, що їх можна було б визнати окремими мовами, якби люди, що говорять на них, не вважали себе представниками однієї і тієї ж народності”⁶. Незважаючи на те, що їх мови належать до зовсім різних сімей, румеїв та урумів об’єднує своєрідне почуття етнічної й культурної спільності, при належності до грецького етносу. Культура цього населення характеризується великою етнічною стійкістю. У місцях компактного розселення навколо Маріуполя вони зберегли мову, традиції, звичаї, елементи культури і побуту, назви багатьох населених пунктів.

Незважаючи на довге перебування “маріупольських греків” поза осердям грецького етносу, громадяни Грецької Демократичної Республіки вважають їх своїми братами по крові. Учені з Греції охоче беруть участь у міжнародних науково-практичних конференціях, які регулярно проводяться на території України в Києві (1993, 1995, 1998), Маріуполі (1993, 1996, 1999), різних містах Криму (Сімферополь, 1988, 1993; Ялта, 1993; Гурзуф, 1999). Аналіз змісту виступів грецьких дослідників показує, що для грецького науко-

вого світу розподіл “маріупольських греків” на румеїв та урумів не є принциповим. Вчені з Греції у своїх дослідженнях керуються критерієм спільності всіх греків. Слід сказати, що аналогічний підхід склався вже давно. Інформаційна довідка “Відносно Маріуполя”, з якою мешканці Афін могли познайомитися на сторінках одного журналу 1886 року, іменує жителів міста Маріуполя “греками” (Греками)⁷, не розподіляючи їх на дві субетнічні групи. Чому зарубіжні дослідники “не згодні” помічати розподілу “маріупольських греків” на румеїв і урумів, стає зрозумілим при зверненні до наукових робіт останніх років з даної проблеми. Наприкінці 80-х рр. вчені з Греції змушені були вступити в суперечку з деякими грузинськими колегами, які намагалися обґрунтувати негрецьке походження урумів своєї країни. Для вчених з Греції слово “уруми” означає греки-туркофони, що мешкають у Грузії. Вони не застосовують його відносно частини “маріупольських греків” із побоювання внести плутанину в термінологію.

У представників грецького наукового світу своя багаторічна науково-публіцистична традиція іменувати греків своєї країни і зарубіжжя, відображена на сторінках багатьох видань. У 1994 р. в Афінах була опублікована книга А.Панофоропулу “Панелліни і греки Малої Азії”. Автор у вступі зауважує: “Слід знати, що назва елліни не є єдиним словом, яке використовується при позначенні людей, які заселяють землі грецької держави. Еллінів називають також греками, панеллінами, ромеями, пеласгами*, європейцями. Але саме терміном “елліни” визначають тих людей, які походять зі свого матеріального ядра і мешкають зараз у багатьох частинах земної кулі, виступаючи еллінами діаспори”⁸. Цілком зрозуміло, чому грецькі вчені віддають перевагу терміну, співзвучному назві їх країни – “Еллада”. Грецькі дослідники Греції продовжують займатися вивченням особливостей грецької діаспори. І коли вони займаються обґрунтуванням спільності всіх греків на землі, зрозуміло, чому їх не цікавлять пропозиції українських вчених обговорити історичні долі румеїв та урумів “окремо”.

*Пеласги – автохтонне населення, асимільоване в 2-му тисячолітті до н.е. протогрецькими племенами іонійців, ахейців, еолійців і дорійців. Після їх переселення на південь Балканського півострова, на острови Егейського моря, на західне узбережжя Малої Азії (Народи мира. – М., 1988. – С.138)

Представники українського вченого світу досить часто висловлюються у своїх роботах з приводу ще одного фрагменту. Серед румеїв та урумів Маріупольщини побутують субетнонімії: “тати” (множина) і “базаріоти” (множина). Обидві назви відомі ще з часів переселення греків з Криму. Слово “тати” є само назвою румеїв, яке в минулому було досить поширене. Зробити такий висновок дозволяють матеріали польових етнографічних досліджень, проведених автором в середині 90-х рр. в Маріуполі та навколишніх селах. Назва “базаріоти” використовувалася при самоозначенні урумів, яка раніше була більш вживана, ніж тепер. Визначення значення назви “базаріоти” не викликає труднощів (мешканці “базару, тобто “міста” – місця, де є базар, ринок). Смісл слова “тати” постійно піддається уточненням. Можна з упевненістю сказати, що про цей напрям досліджень українських вчених мало відомо науковцям Греції. Хіба що відрізняються роботи К.Фотіадіса⁹, який не раз бував у Маріуполі з метою поглиблення своїх знань про “маріупольських греків”. Він не займається вивченням етнічної групи татів як спільноти і не займається філологічними пошуками в області історії назви. Та йому належить одне спостереження, що міститься у монографії “Ісламізовані [греки] Малої Азії і таємні християни Понта”*. У першому розділі автор пише: “Для більшості істориків падіння Візантійської імперії співпадає із захопленням Константинополя у 1453 р. Однак, при цьому не помічають того, що така важлива подія була підготовлена чотирма століттями раніше. У 1701 р. сельджукіди отримали перемогу над імператором Романом Діогеном у битві при Манцикерті у Вірменії. Ця перемога “передала” Малу Азію Сельджукидам. Сьогодні не піддається сумніву той факт, що майже усі “темні місця” в історії та мові греків Малої Азії і всіх греків, де б вони не знаходилися, можна прояснити лише при вивченні історії тюркських народів та історії тюркських мов”¹⁰. Однією з таких нез’ясованих прогалин є

*Термін “Понт” у грецькій історіографії вживається в основному для позначення одного конкретного регіону (історичної області), розташованого в південно-східній частині Чорноморського узбережжя, орієнтовно між Синопом і Батумі, на відміну від російської історіографії, де під цим терміном мають на увазі Чорне море в цілому і все його узбережжя.

проблема походження етнонімі “тати”, що побутує серед греків Українського Приазов’я. Ймовірно, чергове розв’язання цієї проблеми можна запропонувати після викладу наступних фактів.

Вивчення змісту сучасних джерел з цієї проблеми дозволило скласти перелік основних значень слова “тати”:

1. Клас народу, підданих, які не живуть в місті; ті, що живуть, служать у вельможі, виключаючи рабів.

2. Набрід, що марно вештається, з якого збирають волонтерів¹¹.

3. Робітник багача, який не живе в його домі; люди, підпорядковані багатій людині; вільнонаймані солдати.

4. Чужі або люди низького стану; кріпаки¹².

Навіть поверховий аналіз може визначити додаткове емоціональне значення назви “тати”. З’ясувати причини такої традиції вживання цього слова можна лише при вивченні ранньої історії.

Великий Сельджукід Алп Арслан (1064 – 1072), який розгромив імператора Романа Діогена, відкрив дорогу до Малої Азії огузьким племенам. Огузи – одне із старих турецьких племен. Про них згадують орхонські надписи VIII ст. У цих надписах слово “тат” вжито двічі. Досить повні відомості про Орхонські надписи містяться у словнику Махмуда Кашгарського “Зібрання тюркських мов” (1074 р.). У цьому словнику подається чітке визначення назви “тат”, наводяться приклади його вживання. Численні лінгвістичні знахідки Махмуда Кашгарського лежать в основі лексичних статей “Давньотюркського словника”. Словникова стаття “Тат” має зміст:

1) чужоземець, іноплеменник: *tat tavγac* – всілякі іноземці;

2) зневажливе прізвисько уйгурів – немусульман*; на татів в Уйгурії – злодіїв, поганих собак – ми налетіли, наче птахи¹³.

У “Давньотюркському словнику” слово “тат” наводиться в межах іншої лексичної статті, у значенні ‘людина нижчого стану’, ‘кріпак’¹⁴.

Махмуд Кашгарський писав, що спочатку тюрки називали словом “тат” іраномовне населення: *sumlim tat* – “іранець, що не розуміє тюркську”. Відзначивши далі, що татами в його час стали називати також уйгурів та

*Уйгури – культурні (осілі) тюрки, що зверталися до христіанства та маніхейства частіше, ніж до ісламу.

китайців, він вважав таке вживання слова “тат” неправильним¹⁵, оскільки уйгури і китайці не являються іраномовним осілим населенням. Однак, перенесення значення відбулося і, ймовірно, так почалася традиція вживання слова “тат” з негативним відтінком. Досить згадати цитату з Махмуда Кашгарського, у якій відверто не схвалюють “татів – злодіїв, поганих собак”. До цього можна додати такі тюркські прислів’я: “Коли меч іржавіє – справа погана, коли людина стала татом – м’ясо протухає”, або “Тат на очах, колючка на корінні”. Ці прислів’я свідчать не стільки про етнічну різницю, скільки про зневажливе ставлення кочівників-завойовників до осілого міського і землеробського населення¹⁶.

Тепер відомо, що назви “огузи” і “тати” вживалися паралельно. Мандрівний характер назви пов’язаний з тим, що завойовуючи міста чи області, Сельджукіди направляли туди огузів. Огузи просувалися із Середньої Азії до Малої Азії, навіваючи на місцевих жителів жах. Частина документів про турецьких кочівників в Малій Азії віднайдена в архівах і опублікована істориком Ахмедом Рефіком¹⁷.

Огузькі племена відрізнялися войовничістю. Перебуваючи на кордонах держави, вони завжди були напоготові, несли сторожову службу або чинили напади на сусідів-християн. Огузи охоче йшли на порубіжжя. Для кочівника місто – це свого роду тюрма, і цей настрій прекрасно висловив (ще у XIII ст.) царевич Ізедін, коли, сумуючи в Константинополі, сказав візантійському імператорові: “Ми – турки і не можемо жити постійно в місті. Знайди нам де-небудь на стороні землю”. Вкладаючи в уста скитальця ці слова, історик Сейід Локман ніби повторює народне прислів’я, знайоме й сучасним туркам – “Для турків місто – тюрма”¹⁸. Малоазійське місто, носій феодальної культури, відділилося стіною від довколишнього населення. Місто боялося села. Напівосіле чи кочове населення насувалося на місто і могло завжди знищити центр економічного гноблення. У Малій Азії – черговий раз – залунало слово “тати” у значенні “осіле міське населення” (поза ознакою народності). Аналогічним чином огузи звинувачували мешканців міст у тому, що вони неохоче беруть участь у військових походах і тому легко потрапляють у розряд боягузів. Мешканці міст відплачували огузам тим же. Коли розпалювався релігійний запал, на боротьбу ставали безземельні, бездомні

люди¹⁹, і були то не окремі одиниці, а великі загони. По-арабськи їх називали благородним словом “газі” (борці за віру в країні греків і вірменів, що взялися за розгром землі християн). Корінь же тюркського походження, що звучав стосовно ополченців, і в цьому випадку був “тати” у значенні “набрід, що марно вештається, з якого набирають волонтерів”. Очевидно, у цьому випадку тюркське походження слова “тати” оберталось проти самих огузів. Навіть на перший погляд нейтральне слово “тюрк” набувало негативного смислу. “Від сородичів – огузів султан віддалився; родинні племенні зв’язки рвуться. Наносна культура, запозичена у іранців, вивищувала султана над тюрком, і не лише султана – все суспільство, світське і духовне, всі феодала в Малій Азії зневажали тюрка. Слово “тюрк” викликало думку про наївну, нижчу істоту”²⁰. Люди стікалися до столиці держави Сельджукідів, Конью, звідусіль. Були, звичайно, місцеві християни (греки, вірмени – автохтонне населення), були й іноземці – араби, іранці. Іранців, мабуть, було багато, їх тягли за собою вельможі й вищі посадові особи – візири, яких часто обирали султанами з іранців. Писарі, каліграфи – усе це були переважно іранці. Щоб одержати вірогідне уявлення про те, як іранці дивилися на тюрка, слід звернутися до висновку “тюрк – предтеча антихриста”. Традиційне зневажання до тюрка-простолюдина, не “опроміненого” мусульманською культурою, перейшло від іранців до османської інтелігенції, хоча спочатку персам та іранцям при дворі не дуже довіряли (“Хто читає по-персидськи, у того зникає наполовину віра”, – твердило османське прислів’я)²¹. Пізніше права кочівників поступово урізувалися. У них відбирали зброю, забороняли їздити верхи, опоясуватися мечем, одягати військову форму (яничар) і т.д. Але доки продовжувалися військові походи, огузи були першими серед набраних під прапори. Ці походи безперервно поповнювали запаси живої робочої сили; як військова здобич, вона діставалася феодалу дешево, і поводження з нею було жорстоким. Населення завойованих міст і областей (здебільшого християни) оберталось в рабство і натовпами переганялося вглиб країни.

Зайнявши Судак у 1221 – 1222 рр., Чобанбей побудував у цитаделі мечеть. Він, очевидно, залишив тут колоністів, нащадки яких розсіяні в Криму, зберегли особливості

анатолійсько-турецького мовлення. Він переправив з Криму партії полонених до Кастамону й Синопу і, можливо, до Баябаду – центру огузів, тобто до своїх маєтків. І в Криму, і в центрі огузів, греків, що прийняли в наслідок різних причин іслам, стали іменувати “murtat”²². Цей арабський корінь випадково (?) співпав своїм звуковим виглядом зі словом “тат” тюркського походження. З часом збереглася лише загальна частина двох слів у значенні “зрадник, перевертень”. Слід згадати і про те, що християни були учасниками подій дещо іншого характеру. До приходу Сельджукідів автохтонне християнське населення Малої Азії, християни (греки, вірмени), залежали від Візантії. Уже наступник Алп Арслана, переможця Романа Діогена, султан Сюлейман Куталмиш, провів (наприкінці XI ст.) соціальну реформу: кріпаків і рабів, що працювали в Малій Азії, він оголосив вільними, і почалося масове обертання їх в іслам, у мовному відношенні – в розряд “murtat”. Так

і потім Сельджукіди зтягали до себе з Візантії селян. Становище з цією назвою багато в чому міг би прояснити словесний матеріал, зібраний серед греків Малої Азії до Другої світової війни Р.М.Доукінсом²³. Та поки що його праця залишається недоступною.

Як уже зазначалося, експансія Сельджукідів була успішною. Упродовж кількох років вони володіли окремими пунктами в Криму, в районі Судака. Можливо, що до Криму назва “тати” було перенесене огузами з Малої Азії, де воно застосовувалося до греків-християн. У Криму вживання слова “тати” на позначення греків підтримувалося надалі османами та їх васалами, татарами. Можна припустити, що за цим словом в такому випадку могло закріпитися не одне значення. Список усіх смислових відтінків ще доведеться з’ясувати. Те ж слід сказати і про етнічну одиницю “тати”, яка побутує серед греків Українського Приазов’я. Це допоможе встановити точний зв’язок назви “тати” з історичною областю.

¹Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998.

²Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди греків Приазов’я // Під одним небом: Фольклор етносів України. – К., 1996. – С. 69 – 79.

³Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.). – К., 1999.

⁴Якубова Л. Д. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років XX ст. – К., 1999.

⁵Араджиони М. А. Греки Крыма и Приазовья: История изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). – Симферополь, 1999.

⁶Виноградов В.В. О преодолении культа личности в языкознании. Известия АН СССР, серия лит. и языка. – Т. 22. – Вып. 4. – М., 1963. – С. 81.

⁷П.М.К. “Περὶ Μαρτιουπόλεως”, στο περιοδικό: Πανδώρα, том. 17ος, Αθήνα (1886), σελ. 533 – 535.

⁸Πανωφοροπούλου Α. Πανελλήνες και Παναγιώνιοι. – Αθήνα, 1994. – σελ. 3.

⁹Φωτιάδης Κ. Ο Ελληνισμός της Κριμαίας. Μαρτιούπολη, δικαίωμα στη μνήμη. – Αθήνα, 1990.

¹⁰Φωτιάδης Κ. Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου. – Θεσσαλονίκη, 1993.

¹¹Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. – М., 1979. – С. 31.

¹²Гараева Л.К. Тюркизмы в русской исторической антропонимии (на материале личных имён) // Ономастика Татарии. – Казань, 1989. – 109 – 118 с. – С. 112.

¹³Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – С.541.

¹⁴Там само. – С.54.

¹⁵Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники. – М., 1964. – С. 123.

¹⁶Люшкевич Ф.Д. Термин “*tat*” как этноним в Средней Азии, Иране и Закавказье. – “Советская этнография”, 1971, № 3. – 25 – 33 с. – С. 26.

¹⁷Refik A. Anadolu Türk aşiretleri (966 – 1200). – Istanbul, 1930.

¹⁸Гордлевский Вл. Из истории османской пословицы и поговорки. – “Живая старина”. Вып. II – III, СПб., 1909. – С. 111.

¹⁹Якубовский А. Ю. Махмуд Газневи // Сборник “Фердовси”. – Л., 1934. – С. 34.

²⁰Гордлевский В. А. Государство Сельджукидов Малой Азии. – Избранные сочинения. В 4 т. – Т. 1. Исторические сочинения. – М., 1960. – С. 187.

²¹Там же. С. 89.

²²Φωτιάδης Κ. Οι εξισλαμισμοί ... σελ. 212.

²³Dawkins R. M. Modern Greek in Asia Minor. A study of the dialects of Silli, Cappadocia and Pharsa with grammar, texts, translations and glossary. – Cambridge, 1916.